

ІМЕННИКИ “МЕЖОВИХ” МОДЕЛЕЙ ТВОРЕННЯ: НАЦІОТВІРНИЙ І СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості та визначено параметри дериваційної парадигми іменників – найменувань осіб за їхніми зовнішніми і внутрішніми ознаками. Визначено основні чинники, що зумовлюють дериваційну спроможність цієї групи номінацій.

Ключові слова: *словотвірна парадигма, лексико-семантична група іменників, дериваційний потенціал, словотвірне значення, словотворчі суфікси.*

Постановка проблеми. Іменники, що мають обмежену словотвірну спроможність, тобто ті, які формують однозонні чи нульові словотвірні парадигми, у сучасній українській мові становлять семантично й структурно окреслену групу. До них належать найменування осіб за їхніми зовнішніми або внутрішніми ознаками, невідмінювані іменники, запозичені з інших мов, абстрактні іменники – назви опредметнених дій, опредметнених станів, опредметнених якостей та одиниці з модифікаційними словотвірними значеннями, зокрема демінутиви, аугментативи та збірні іменники. Ці найменування називають іменниками “межових” моделей творення. Їхня незначна словотвірна спроможність зумовлена цілим комплексом граматичних, семантичних, структурних, функціонально-стилістичних та прагматичних чинників, визначальним серед яких є семантичний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки вивченню структурно-семантичної специфіки іменників вищезгаданих груп були присвячені праці українських дослідників В.П. Олексенка ([Словотвірні категорії іменника, 2005]) та З.О. Валюх ([Словотвірна парадигматика іменника в українській мові, 2005]). Проте проблема з’ясування особливих ознак найменувань “межових” моделей творення, зокрема тих, що зумовлюють їхню словотвірну поведінку, не втрачає своєї актуальності.

Постановка завдання. У пропонованій статті піде мова про групу іменників – найменувань осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками та чинники, які впливають на їхню словотвірну спроможність.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській мові найменування осіб за їхніми зовнішніми або внутрішніми ознаками – це деривати, семантична структура яких містить інваріантну сему “носій зовнішніх або внутрішніх ознак”. За способом творення вони є суфіксальними іменниками, утвореними від основ дієслів, прикметників та

іменників здебільшого за допомогою суфіксів власної експресивності (-ун, -ій, -ець, -ак/-як, -ань, -ень, -ач, -ух /-юх та ін.), що вказують на зовнішні риси людини чи її внутрішні якості: на темперамент, поведінку, рівень розвитку, вікові особливості, риси вдачі, побутові звички, які не свідчать про характер, а є окремими доповненнями поведінки тощо. Такі суфікси надають лексемам оцінного відтінку – від незначної іронії до зневаги, презирства, осуду. Пор.: *Спиною до нього притулився новий уповноважений з району, мерзлякувато найжачений мовчун, закутий у власну похмурість* (О. Гончар); *Посеред хати, широко розставивши гнупті впівовода ноги, стояв рудий вусань із безнадійно опущеним ротом, з безнадійними очима, на його обличчі тримали життя тільки племенисті перчини вусів* (М. Стельмах). Назви осіб із згаданими суфіксами перебувають на межі літературної мови і ненормативного вживання.

Дериваційні можливості іменників – назв осіб за зовнішньою чи внутрішньою ознакою обмежені творенням похідних субстантивної зони з модифікаційними словотвірними значеннями.

Основним виразником модифікаційного словотвірного значення “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником” є два продуктивних словотвірних суфікси – **-к-** та **-иц’-**. За допомогою цих суфіксів утворюються іменники жіночого роду від співвідносних назв чоловічого роду, причому суфікс **-к-** приєднується до повних і усічених твірних основ, суфікс **-иц’-** – тільки до усічених, пор.: *жартун* → *жартунка*, *баламут* → *баламутка*, *сміхун* → *сміхунка*, *стрибун* → *стрибунка*, *хитрун* → *хитрунка*, *вертун* → *вертунка*, *пестун* → *пестунка*, *пустун* → *пустунка*, *щасливець* → *щасливиця*.

Властивість іменників, що називають осіб – носіїв зовнішніх чи внутрішніх ознак, породжувати демінутиви зумовлена їхньою словотвірною структурою, адже вони утворені за допомогою словотвірних суфіксів, що слугують не тільки засобом визначення особи, а й способом її експресивного забарвлення. Пор.: *сміхун* → *сміхунчик*, *стрибун* → *стрибунчик*, *стрибунець*, *балакун* → *балакунчик*, *ласун* → *ласунчик*, *ласунець*, *пестун* → *пестунчик*, *товстун* → *товстунець*, *чепурун* → *чепурунчик*, *хорошун* → *хорошунчик*, *хрипун* → *хрипунчик*, *хропун* → *хропунець*, напр.: *Дзюдо, коротконогий цей товстунець, знизує плечима* (О. Гончар); *Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика* (М. Коцюбинський).

Істотний вплив на словотвірну спроможність досліджуваних іменників, з-поміж яких кількісно переважають відприкметникові й віддієслівні похідні, справляє частиномовна належність їхніх твірних слів та пов’язана з нею фразеологічність (ідіоматичність) семантики дериватів

– невираженість якоїсь частини значення похідного формально виділеними в ньому частинами [4, 158]. Значеннева сутність деад'єктивів, девербативів і десубстантивів із нефразеологічною лексичною семантикою становить собою суму значень структурних елементів деривата, а саме: значення статичної чи процесуальної ознаки, вираженого твірною основою, і загального значення носія ознаки, вираженого словотворчим формантом, напр.: *хитрун* – той, хто хитрий; *товстун* – той, хто товстий; *рудань* – той, хто має руде волосся; *балакун* – той, хто звичайно багато говорить, любить багато говорити; *крикун* – той, хто кричить; *лобань* – той, хто має великий лоб; *бородань* – той, хто має велику бороду. Це означає, що відсутність семантичного оновлення за умови певної затрати словотвірної енергії, яка корелює з прагненням мови до економії мовних засобів, унеможливує реалізацію дериваційних потенцій іменниками, що називають особу за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, у прикметникових та дієслівних дериватах.

Специфічною ознакою названої лексико-семантичної групи іменників, яка певною мірою зумовлює їхню невисоку словотвірну спроможність, є те, що в межах того самого лексико-словотвірного значення функціонують спільнокореневі деривати з семантично рівноправними, взаємозамінними, але структурно різнотипними суфіксами, причому словотвірна функція таких суфіксів невіддільна від їхньої експресивної функції, пор.: *вухань, вухач; головань, головач, головко; пузань, пузач; ласій, ласун; веселій, веселун; гладій, гладун; плаксій, плаксун; коротай, коротун, коротяк; кудлань, кудлай, кудlach; мудрець, мудрій, мудрак, мудрагель; горбань, горбач, горбун; здоровань, здоров'як, здоров'яга, здоровило, здороруля, здоровко* та ін.

Деякі з цих спільнокореневих дериватів розрізняються за ступенем свого використання: одні функціонують в усіх стилях сучасної української літературної мови, інші є рідковживаними, обмеженими розмовним стилем або територіально. Проте об'єднує їх те, що ряди похідних від них одиниць у сучасній українській мові не поповнюються новими дериватами, активність уживання їх в українській мові невисока.

Причину втрати продуктивності словотвірним типом найменувань осіб – носіїв внутрішніх якостей чи зовнішніх ознак, зокрема деад'єктивів, учені вбачають передусім в оцінному характері їхньої семантики. В. М. Хохлачова, зокрема, зазначає, що в системі мови місце, яке звільнилося у зв'язку з утратою продуктивності емоційно-оцінних найменувань особи, залишається вільним, оскільки на сучасному синхронному зрізі основними номінаціями певної ознаки виступають якісні прикметники, напр.: *Він – поважний чоловік; Він – благородний, хоро-*

брий чоловік [6, 74]. За спостереженнями В. В. Грешука, в українській мові соціальне замовлення на номінації осіб за характерними для них внутрішніми якостями обходиться трохи більше ніж кожним четвертим твірним прикметником відповідної семантики. Незафіксовані в мові потенційні деад'ективи зі значенням “носії ознаки” свідчать про можливість подальшого розвитку дериваційної системи [3, 125].

Проте не тільки оцінний характер семантики, а й особливості виконання синтаксичних функцій іменниками, що називають особу за внутрішніми чи зовнішніми ознаками, зумовлюють невисоку продуктивність їхнього словотворення. Усі найменування особи, мотивовані прикметниками, як стверджує О. П. Єрмакова, оцінні, а отже, предикативні, тому потреба в їхній деривації є дуже незначною: вони утворюються для виконання предикативної функції, з якою добре справляються самі якісні прикметники [5, 67]. І. Р. Вихованець із цього приводу зазначав, що в дериваційно поєднаних парах прикметник → іменник на зразок *розумний* → *розумник*, *сильний* → *силач*, *багатий* → *багач* тощо особливо чітко простежується тотожна семантико-синтаксична сутність іменникових і прикметникових предикативних форм, пор.: *Хлопець розумний* і *Хлопець – розумник*; *Хлопець сильний* і *Хлопець – силач*. Такі іменники і прикметники мають одну спільну властивість: уживаються в предикативній функції, яка посилює в них семантику якісного стану і робить їх у семантико-синтаксичному плані єдиним лексико-граматичним рядом слів [2, 145]. І хоч предикативність слів так само, як і “безпредикативність”, безпосередньо не пов’язана з їхньою похідністю, адже обмеженість синтаксичних функцій може бути властивою і словам безвідносно до їхньої похідності [4, 65], серед похідних іменників сучасної української мови є цілі структурно-семантичні групи із синтаксично обмеженим значенням. Одну з них становлять іменники – найменування осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, мотивовані якісними прикметниками і дієсловами. Ця особливість, безперечно, дає змогу простежити певний зв’язок між характером похідності, синтаксичною поведінкою та реалізацією дериваційних потенцій таких похідних одиниць.

Своєрідною рисою іменників – найменувань осіб, мотивованих якісними прикметниками (*мудрець*, *мудрагель*, *недбалець*, *лукавець*, *хитрун*, *негідник*, *простак*, *веселій*) і дієсловами (*скиглій*, *балакун*, *плаксії*, *вередій*, *торохтій*, *жартун*, *ревнитель*), є те, що вживання їх в іншій функції, непредикативній, зокрема у функції підмета чи додатка, потребує додаткових умов – використання слів-нейтралізаторів на зразок *будь-який*, *кожний*, *той*, *цей*, *такий*, *якийсь*, *який-небудь* і под. Пор.: *Чи, може, цей недбалець совість прогуляв як червонець, а хитрості напозичався?*

(М. Стельмах); ... *Ще й з доносом приїжджаєте на людину, яка хоче зломити безрозсудство таких мудрагелів, як мій чоловік, що нічого не пам'ять у сільському господарстві* (М. Стельмах); *Який-небудь гультай аліментний і той вважав, що може докучати їй* (О. Гончар); *Сьогодні ж удень цей торохтій і пустомолот пив мою чарку, а ввечері приїхав красти моє сіно, ще й красивістю піддобрюється* (М. Стельмах).

Як бачимо, такі семантичні, стилістичні й синтаксичні особливості згаданої лексико-семантичної групи іменників виокремлюють її з-поміж інших груп іменників у межах словотвірної категорії “суб’єкт (носій) стану”.

Отже, семантико-структурні та стилістичні особливості іменників, що визначають особу за її зовнішніми ознаками або внутрішніми якостями, відіграють визначальну роль у реалізації ними свого дериваційного потенціалу.

У складі лексико-семантичної групи іменників – найменувань осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками виокремлюють групу номінацій, які взагалі не породжують похідних, а тому мають нульову словотвірну парадигму. До них належать ті похідні одиниці, яким властиве завжди стилістично знижене, стилістично марковане значення особи – носія процесуальної ознаки. Це – іменники так званого “спільного роду”. Вони є потенційними виразниками чоловічої або жіночої статі, а в структурі мови функціонують як похідні одиниці, марковані граматичним жіночим родом, у зв’язку з чим дістали назву фемінативи (лат. *femina* – жінка) [1, 61].

Нульову словотвірну спроможність фемінативів зумовлює декілька чинників, серед яких основними є їхнє лексико-граматичне наповнення та словотвірна специфіка. Так, обов’язковою семантичною позицією, представленою дериватами субстантивних зон усіх трьох типів словотвірних парадигм лексико-семантичних груп іменників, що називають осіб за різними ознаками, зокрема й за внутрішніми чи зовнішніми (саме до цієї лексико-семантичної групи належить більшість названих одиниць), є “особа жіночої статі, щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником”. Це словотвірне модифікаційне значення не може бути зреалізованим іменниками з семою родовою неозначеності особи, що зумовлено особливостями їхньої граматичної будови та лексичної семантики: вони називають осіб і чоловічої, і жіночої статі одночасно. Їхню родову ознаку дають змогу визначити флексії дієслів-присудків або залежних від них слів у ролі означення в умовах контексту, пор.: – *О, щоб не забутиш! Ти зараз мотнишся в область, бо за твій гріх якийсь спритняга і відхопить вашу машину, то й вийде, як у приказ-*

ці: *мій батько горів, а хтось руки погрів* (М. Стельмах); *Симптяга цей воєнком, хоч і коноплястий, все тіло в ластовинні* (О. Гончар); *Пішов степом сіромаха [Ярема], сльози утирає* (Т. Шевченко); *Почвала-ла “сіромаха” Скільки видно через брід* (С. Олійник); *З усього видно було, що директор шанобливо ставиться до старого Лободи. Хвалив, давав найкращу характеристику, зокрема по праці. Роботяга. Чеснюга* (О. Гончар); *Одарка Іванівна – непосидяча роботяга ...* (О. Копиленко); *Вожакувати над валкою зголосився Нестір Цимбал, вічний заробітчанин, добродушний криничанський невдаха* (О. Гончар); *Груня мовчала, не перечеила, коли свекруха називала її невдахою* (К. Гордієнко).

Характерною особливістю семантичної структури іменників із семою родової неозначеності особи є експресивно-оцінний характер їхнього значення. У складі цієї групи особових найменувань виокремлюємо дві підгрупи. До першої входять іменники, що містять оцінку негативного змісту, напр.: *нікчема, нечема, волоцюга, ледацюга, хапуга, просторіка, невмивака, ненажера, замазура, нероба, невдаха, нахаба, нездара, хитрюга, варивода, забіяка, недотепа, незграба* та ін.

Цю підгрупу доповнюють іменники так званого потенційного роду [1, 62] – назви осіб, маркованих граматичним середнім родом, на зразок *мурло, ледащо, базікало, одоробло, брехло, мазило, чудило, убойце*. Напр.: – *Чудило ти: втікаєш і від музик, і від краси, колись потягнешся до них, а все й минеться. Ну, бувай здоров і богу та людям милий!* (М. Стельмах); – *Мовчав би ти, базікало ледаче, Ціна твоєму росту – гріш. Куди б не вибравсь ти, одначе Нікчемою зоставсь, як був раниш* (В. Симоненко).

Такі омонімічні форми середнього роду на позначення осіб чоловічої і жіночої статі становлять специфічну ознаку саме української мови. Від фемінативів вони відрізняються рівнем експресивно-емоційної насиченості компонентів парного протиставлення, проте їхні словотвірні можливості такі самі, як і у фемінативів.

Підгрупа іменників, що охоплює найменування з експресією співчуття, доброзичливості, захоплення, значно менша за обсягом. Її складниками є іменники *друзяка, всезнайка, сіромаха, сердега, симптяга, сиротина, бідолаха, розумака, добряка* та ін.

Іменники із семою неозначеної за родом особи як назви експресивно-емоційної оцінки є похідними словами-характеристиками, роль яких в умовах контексту ґрунтується на їхній властивості подати про людину якусь інформацію або висловити про неї певне враження. Розгалуженість семантичних відтінків у цих особових іменниках експлікують словотворчі суфікси *-ак/-як-, -аг/-яг-, -уг/-юг-, -л-, -а* та ін., що приед-

нуються до різноманітних за категорійною належністю твірних основ, серед яких основи дієслів, прикметників, зрідка іменників, пор.: *не вмиватися* → *невмивака*, *служити* → *служака*, *волочитися* → *волоцюга*, *брехати* → *брехло*, *незграбний* → *незграба*, *розумний* → *розумака*, *добрий* → *добряка*, *ледачий* → *ледацюга*, *друг* → *друзяка*, *молодець* → *молочага* та ін. Напр.: *Лише коли відвідувач поцікавився книжкою, змістом її, служака став ніби милостивіший* (О. Гончар); *Слухав Лобода цього розумаку, який сам усі казарми пройшов, слухав його міркування про ідеал і в душі тамував скептичну усмішку* (О. Гончар).

Специфічною рисою фемінативів із суфіксами *-ак/-як-, -аг/-яг-, -уг/-юг-* є те, що в них відбулася нейтралізація аугментативного значення, яке властиво виражати цим суфіксам, за рахунок набуття ними значення негативної або позитивної оцінки. Такі конотації іменників із семою родової неозначеності особи як твірних слів не сприяють утворенню від них демінутивів та аугментативів.

Одним із визначальних чинників нульової словотвірної спроможності названої групи іменників є їхня первісна прикметникова або дієслівна семантика. Саме вона, а також фонеморфемний склад фемінативів унеможливує творення від них прикметників та дієслів. Крім того, очевидно, що немає й комунікативної потреби в прикметникових та дієслівних десубстантивах.

Варто зазначити й те, що сфера вживання іменників родової неозначеності особи, які мають виразне стилістичне забарвлення, перебуває за межами літературної мови: вони функціонують переважно в розмовному мовленні. У художній літературі їх використовують як засіб стилізації. Напр.: – *Та хіба я проти традицій? Хіба я безбатченко який-небудь, волоцюга безначортний?* (О. Гончар). Цей позамовний чинник не сприяє реалізації дериваційних можливостей іменників досліджуваної групи.

Висновки. Отже, здатність формувати однозонні або нульові типові словотвірні парадигми в сучасній українській мові виявляє незначна кількість лексико-семантичних груп іменників. До них належать передусім назви осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками. Десубстантиви, мотивовані цими іменниками, виражають лише двоє модифікаційних словотвірних значень субстантивної зони – “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, яку називає твірний іменник” та “демінутивність”. Серед чинників, які унеможливають утворення дериватів з іншими словотвірними значеннями, що призводить до неповноти конкретних словотвірних парадигм досліджуваних іменників, із яких виводять типову словотвірну парадигму, визначальними є семантичні, стилістичні та прагматичні.

Основний семантичний чинник – лексична семантика твірних іменників, особливості якої полягають у слабкому ступені або повній відсутності фразеологічності, що зумовлено мотивацією цих похідних одиниць якісними прикметниками та деякими дієсловами й іменниками. Іменники, що називають особу як носія зовнішньої чи внутрішньої ознаки із фразеологічною і нефразеологічною семантикою, розмежовуються як одиниці з різними дериваційними можливостями. Лексемам з нефразеологічною семантикою властива слабка або нульова дериваційна спроможність.

Крім того, відсутність семантичного оновлення за умови певної затрати словотвірної енергії, що корелює з прагненням мови до економії мовних засобів, унеможливує утворення похідних ад'єктивної та дієслівної зон на базі відприкметникових і віддієслівних іменників згаданої групи.

Специфічною ознакою іменників – назв осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками, що зумовлює невисоку словотвірну спроможність, є також оцінний характер їхньої семантики, на вираженні якої спеціалізується ціла низка суфіксів власної експресивності. Стримує утворення дериватів від цих іменників також невисока активність уживання їх у мові, пов'язана з нею втрата продуктивності в словотворенні цих найменувань та особливості виконання ними синтаксичних функцій.

Від назв осіб родової неозначеності особи деривати не утворюються через експресивно-оцінний характер їхньої семантики, яку експлікують спеціалізовані суфікси, що приєднуються до різних за частиномовною належністю твірних основ, та специфіка граматичних ознак – властивість називати осіб чоловічої та жіночої статі одночасно.

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.

2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

3. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір [монографія] / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.

4. Ермакова О. П. Проблемы лексической семантики производных и членяемых слов / О. П. Ермакова // Изв. АН СССР : Серия лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 2. – С. 156–164.

5. Ермакова О. П. Лексические значения производных слов в русском языке / О. П. Ермакова. – М. : Русский язык, 1984. – 152 с.

6. Хохлачева В. Н. Изменения в системе словообразования существительных / В. Н. Хохлачева // Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного: Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. – М. : Наука, 1964. – С. 8–27.

The research of lexico-semantic features of nouns is made in the article. The parameters of word-building paradigm of nouns which stand for self names according to their behavior were also observed. We determined main factors which influence world-building ability of this group of nouns.

Key words: *word-building paradigm, lexico-semantic group of nouns desubstantives, derivational potencial, derivational meaning, derivational suffixes.*

ДК 811.161.2'373: 821.161.2.09(092)«19» Уляна Галів (Дрогобич)

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОТИВНОСТІ ЯК ЛІНГВОМЕНТАЛЬНІ ФОРМУЛИ

(на прикладі поезій Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського)

У статті розглянуто особливості семантики непередметної лексики емотивного змісту. Шляхом зіставного аналізу досліджено художнє мовлення Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського у контексті екзистенційно-почуттєвої сфери. З'ясовано, що поетична картина світу митців базується на лінгвоментальних формулах, до яких зараховуємо абстрактні лексичні одиниці, що називають емоції та описують їх, а також номени вигукowego походження, які містять інтенсивно-параметричні та оцінні семи.

Ключові слова: *емотивність, екзистенційно-почуттєва сфера, лінгвоментальні формули, непередметна лексика.*

Постановка проблеми. У наш час надзвичайно вагомим є питання взаємозв'язку мови і культури, мови й етнопсихології, мови й етнічної ментальності. Лінгвістичні пошуки ХХІ сторіччя щораз більше зорієнтовані на сферу, яка недоступна для прямого спостереження – сферу емоцій як репрезентанта мовної картини світу людини. Попри те, що проблема емотивності є одним із пріоритетних напрямків сучасного мовознавства, емоції належать до ще недостатньо вивчених явищ. Дослідників насамперед цікавить класифікація емотивної лексики, емотивність на синтаксичному рівні, емотивність художнього тексту тощо.

Аналіз останніх досліджень. Категорія емотивності в лінгвоукраїністиці досліджується на всіх мовних рівнях, кожен із яких має свою систему засобів вираження, проте значний відсоток сучасних мовознавчих праць зосереджений на цій проблемі з погляду семантики. У цьому річищі, зокрема, описові лексико-семантичних і структурних особливостей полів та мікрополів емоцій присвячені розвідки М. Кульбацької, Т. Михасів, М. Охріменко та ін., метафоричний підхід до лексикогра-